

Літературознавство

М. Т. АЖНЮК

ВІДБІР СЛОВА І ЗВОРОТУ ДЛЯ ВІДТВОРЕННЯ ОБРАЗНОСТІ «ГАМЛЕТА» У. ШЕКСПІРА В УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕКЛАДАХ

Українська прогресивна літературна громадськість з давня високо цінила безсмертні творіння великого Шекспіра, а її найкращі представники вважали своїм великим громадянським обов'язком зробити все можливе, щоб донести ці твори до українського народу.

Хоч з різних об'єктивних причин українські переклади Шекспіра з'явилися значно пізніше, ніж російські, польські та деякі інші слов'янські, не кажучи вже про французькі чи німецькі переклади, українська шекспіріана має вже свою немалу історію. Ми можемо гордитись, що творили її здебільшого найкращі українські письменники й поети, перекладачі й літературознавці. Особливо з цього погляду цікава понадстолітня історія українського літературного «освоєння» трагедії «Гамлет», що починалася неспіливими аматорськими спробами і довершена на сьогодні близьким до першотвору художнім перекладом.

Українська критична література, присвячена драмі «Гамлет», вже досить солідна, і настав час піддати її ґрунтовному науковому осмисленню. У цій статті ми спробуємо проаналізувати один з найважливіших аспектів перекладацької майстерності — добір лексико-фразеологічних відповідників художніх образів у мові персонажів трагедії.

Проблема відбору слова та звороту з багатой скарбниці національної мови, щоб найбільш повно й достовірно відтворити її засобами художню потенцію образності трагедії «Гамлет», — справа виняткової ваги. Щодо мовно-психологічної характеристики персонажів, гранично чіткої і тонкої індивідуалізації мови ця трагедія, без сумніву, перевершує інші Шекспірові драми. Тут усі персонажі, від датського принца до гробовепа, говорять своєю мовою і в ній кожен виявляє свій спосіб мислення та дії, свій тип емоцій, своє розуміння навколишнього світу і ставлення до нього.

Оскільки стилістична специфіка індивідуалізації мови розкривається головню через закономірність художніх образів трагедії «Гамлет», відтворення цієї образності є основною вимогою до мови перекладу.

Найбільш багата й складна система образів виявляється у тонкому, різнобарвному й багатогранному мовному рисунку головного героя трагедії, принца Гамлета, що відбиває надзвичайно складний та суперечливий характер цього персонажа. У мові Гамлета-гуманіста, сповненої ліризму і філософської рефлексії, переважають не поетичні, а земні, здавалося б, надто прозові метафори і порівняння, що часто торкаються досить непривабливих сфер життя. Ці конкретні

образи здебільшого будуються на двох протилежних поняттях або контрастуються навколо понять добра і зла, головним чином останнього. Такими контрастними образами наповнена сцена розмови з матір'ю, де ображений у синівських почуттях принц хоче показати королеві Гамлета:

Such an act
That blurs the grace and blush of modesty,
Calls virtue hypocrite, takes off the rose
From the fair forehead of an innocent love
And sets a blister there, makes marriage vows
As false as dicers' oaths; O! such a deed
As from the body of contraction plucks
The very soul, and sweet religion makes
A rhapsody of words; heaven's face doth glow,
Yea, this solidity and compound mass;
With tristful visage, as against the doom,
Is thought-sick at the act (III. 4. 40—51) ¹.

Ось як вона передана в українському перекладі
В. Вері:

Такий бо вчинок,
Що рози скромності плямує брудом.
Що зве брехнею честь, що геть здирає
З чола кохання чесного троянду
І язву випіка, що всі обіти
Підриває до божби; о вчинок цей!
Вбиває душу договору він
І обертає молитви святі
На суміш слів; лице небес палає —
І мнѣ оця, складна, потужна сфера
З лицем скорботним, наче перед Судом
На вчинок ваш глядить (стор. 326—327) ².

У цій сцені виділяється також сповнене гіркої іронії Гамлетове вибачення:

Forgive me this my virtue;
For in the fairness of these pury times
Virtue itself of vice must pardon beg,
Yea, curb and woo for leave to do him good (III. 4. 152—155).

Метафоричний образ, що побудований на протиставленні *virtue* та *vice*, розвиває картину, яка подана більш стисло в знаменитому шекспірівському 66-му сонеті. Ми бачимо, як гнеться в приниженому поклоні слуга (добро, порядність, чесність) перед паном (злом, підлістю, фальшю).

На жаль, у перекладах не відтворена метафоричність образу *the fairness of these pury times*, що передає характеристику того періоду, коли добро було поставлене на службу злу. Українською мовою цей образ був переданий як «розжирілий вік» В. Вером, а в перекладі П. Куліша читаємо:

Бо в товщі дихавичних сих часів
Сама чеснота мусить у порока
Просити прощі, кланятись, благати.
Щоб він добро зробити їй дозволив (стор. 102) ³.

¹ Тут і далі англійський текст даємо за кн.: Shakespeare Complete Works. London, Oxford University Press, 1966.

² Переклад за кн.: В. Шекспір. Вибрані твори. т. I. К., 1950.

³ У. Шекспір. Гамлет, принц Данський. Переклад П. А. Куліша. Львів, 1899.

Слово *pursy* сприйнято тут у значенні *short-breathed*, і тому образ «дихавичні часи» досить близький до Шекспірового *the fatness of these pursy times*.

Ланцюг образів зла світу відкривається метафорою *an unweeded garden* уже в першому монолозі Гамлета:

How weary, stale, flat, and unprofitable
Seem to me all the uses of the world.
Fie on't! O fie! 'tis an unweeded garden,
That grows to seed; things rank and gross in nature
Possess it merely (I. 2. 133—137).

Перед очима українського читача образ саду, в якому ростуть і все навкруги глушать бур'яни, цілком рельєфно постав уже в перекладі П. Куліша:

Яким важким, черствим, пустим і марним
Мені здається все життя на світі!
Гиду ю ним! О, тьфу! Се сад пустий,
Де хопта сходить, де гідкий бур'ян
Усе глушить (стор. 16).

У перекладі В. Вера — це «сад, зарослий бур'яном вивісць».

Дуже важливо передати в перекладі семантичне навантаження всіх образів такого типу, але опір мовного матеріалу буває часом надто великим. Особливої уваги заслуговує перекладання глибоко суб'єктивного образу, що з'являється в мові Гамлета після того, як він дізнався від Привида про злочин, вчинений королем:

The time is out of joint; O cursed spite,
That ever I was born to set it right! (I. 5. 188—189).

Особиста помста переростає для нього в більш складне завдання. Цей образ показує сприймання Гамлетом власного горя в більш загальному, загальнолюдському плані. Не треба якогось особливого слуху, виняткового відчуття стилю, щоб зрозуміти, яке сильне метафоричне навантаження несуть у цьому контексті фразеологічні звороти *out of joint* та *to set right*. І все ж практика перекладу показує, що адекватно відтворити його нелегко. Наведемо декілька перекладів, що по-різному передають цей образ.

Переклад М. Старицького:

Доба наша
Розчахнулася в скрепах Горе, горе,
Що родився я владнунати нелад (стор. 51) ⁴.

Переклад П. Куліша:

Час вишпор із уторів, о прокляти
Судьба, що я родився його наладити (стор. 40).

Подібні заміщення образу оригіналу знаходимо і в польських та російських перекладах.

Переклад Ю. Пашковського:

Świat wyszedł z formy;
I mnież to trzeba wracać go do normy! (стор. 345) ⁵.

Навіть в останніх визнаних російських перекладах М. Лозинського та Б. Пастернака природа цього образу змінена.

⁴ В. Шекспір. Гамлет, принц Данський. Переклад М. П. Старицького. К., 1882.

⁵ Переклад за кп.: *Dziela dramatyczne Williama Shakespeara*. Pod redakcją J. I. Kraszewskiego. Warszawa, 1875.

Переклад М. Лозинського:

Век расшатался — и скверней всего,
Что я рожден восстановить его (стор. 54) ⁶.

Переклад Б. Пастернака:

Порвалась дней связующая нить.
Как мне обрывки их соединить! (стор. 57) ⁷.

Об'ємність, багатогранність образної системи трагедії нерідко досягається Шекспіром надзвичайно сміливим і майстерним використанням граматичних особливостей англійської мови, зокрема її конверсійності. Він широко використовує одні частини мови у значенні інших і завдяки цьому часто вводить у гру два або й більше значень слова. Різні, ледве відчутні нюанси окремих образів, відтінки й напівтони їх стилістичного забарвлення становлять особливі труднощі для перекладу. Стилiстична фігура — антимерія (термін, ужитий Міріам Джо-зеф⁸) дає ґрунт для гри слів у мові Гамлета, що іронізує над королем та його прибічниками, які готують принцу пастку:

An earnest conjuration from the king,
As England was his faithful tributary,
As love between them like the palm should flourish,
As peace should still her wheaten garland wear,
And stand a comma 'tween their amities,
And many such-like 'As'es of great charge (V. 2. 38—43).

Відтворити повністю цей образ не вдалося навіть у найкращому українському перекладі, і все ж частково гра слів у ньому передана: *As'es—asses* — укр. «оскільки» — «осла».

Гру слів включають і багато інших образів, зокрема це спостерігається в мові Гамлета (сцена розмови з Полонієм):

Pol. I did enact Julius Caesar: I was killed i' the Capitol; Brutus killed me.

Ham. It was a brute part of him to kill so capital a calf there
(III. 2. 109—112).

Тут, як і у випадку *As'es — asses*, гра слів будується на подібності звучання, розрахованого на слухове сприймання. В перекладах ця гра відтворена настільки, наскільки дозволяє матеріал української мови з її системою флексій:

Полоній: Я грав Юлія Цезаря. Мене вбивали на Капітолії. Брут убивав мене.

Гамлет: То дуже брутально з його боку — вбивати таке капітальне теля.

В англійській мові слова *Capitol* та *capital* фонетично є пілком рівними, це омофони, а ненаголошений другий склад у слові *Brutus* робить його звучання дуже близьким до *brute*. Українські закінчення та суфікси дещо знижують ефект сприймання гри слів, а, отже, й послаблюють сам образ. Різниця у звучанні слів «Капітолій» і «капітальне», «Брут» і «брутально» більша, ніж в англійській мові.

У трагедії вжито багато прислів'їв та приказок, висловлених здебільшого в афористичній формі. Всі вони вживаються і як засоби індивідуалізації мови персонажів, і як національна ознака мови, і як цілком специфічні особливості стилю Шекспіра. В устах окремих персона-

⁶ В. Шекспир. Гамлет, принц Датский. Перевод М. Лозинского. М., 1965.

⁷ В. Шекспир. Гамлет, принц Датский. Перевод Б. Пастернака. М.—Л., 1951.

⁸ M. Joseph. Shakespeare's Use of Arts of Language. New York, 1947.

жив уже відомі приказки чи прислів'я набувають нового звучання. Прекрасній, ніжній Офелії з її простим та ясним світом образів більше до лиця сказати власне так, як вона й говорить:

Take these again; for to the noble mind
Rich gifts wax poor when givers prove unkind (III. 1, 100—101).

а не Gifts are not to be measured by the worth, but by the will (Greene's «Pandosto»). В українському перекладі ця сентенція передається В. Вером так:

...ніщо багатство всіх дарів,
Коли на ласку дарівник збіднів (стор. 303).

І зміст, і римована форма сентенції відтворені в цьому перекладі, тут передано мовну характеристику Офелії.

Уживання в мові приказок та прислів'їв у їх традиційному звучанні, в скороченому, а також зміненому, навіть суб'єктивно-афористичному вигляді є одною з певід'ємних рис мовної характеристики Гамлета:

There's a divinity that shapes our ends,
Rough-hew them how we will (V. 2, 9—10).
I must be cruel only to be kind (III. 4, 178).
For use almost can change the stamp of nature (III. 4, 168).
Let Hercules himself do what he may,
The cat will mew and dog will have his day (V. 1, 313—314).

Наведемо переклади Гамлетового афористичного виразу *A knavish speech sleeps in a foolish ear*, адресованого Розенкранцові: Ю. Федьковича — «...пусті вуха не до слуху» (стор. 116)⁹; В. Вера — «...хитра мова спить в дуриному вусі» (стор. 335). Ю. Федькович відтворює афоризм вдалим українським відповідником, що цілком вірно і повно передає зміст, має римовану форму, хоч її немає в оригіналі, зберігає метафоричну силу. Інакше кажучи, і в перекладі вони звучать як народні, але вже передані іншою мовою, «тобто тією мовою, яку органічно як рідну, сприймає читач»¹⁰. Намагання В. Вери уникнути «вільного» перекладу, передати цей рядок слово в слово дало фразу, в якій афористичність втрачена і через те образність звороту надто збіднена.

Сцену, де Гамлет ще не знає нічого певного про причину раптової смерті його батька та дивовижно поспішного одруження теперішнього короля з його матір'ю, але відчуває, що не все гаразд, він завершує сентенцією:

...foul deeds will rise,
Though all the earth o'erwhelm them, to men's eyes (I. 2, 256—257).

Це по-різному передано в перекладах

Ю. Федьковича:

Лукавий твій
Й крізь землю ся проколює надвір (стор. 23);

В. Вера:

Хоча б із надгріських
На суд людський, на світло вийде гріх! (стор. 256).

Особливої уваги заслуговують випадки скорочення Шекспіром приказок та прислів'їв, коли читачеві треба здогадатися про недомовлене.

⁹ Переклад за кл.: Писання Осипа Юрія Федьковича, т. 3, ч. 2. Львів, 1902.
¹⁰ С. Ковганюк. Практика перекладу. К., 1968, стор. 142.

Наприклад:

Ay, sir, but 'While the grass grows', — the proverb is something musty (III. 2. 365—366).

В оригіналі вжито частину з прислів'я *While the grass grows, the horse starves*, яке можна перекласти, приміром, найбільш популярним його відповідником «Поки сонце зійде, роса очі виїсть». Однак В. Вер не використовує цього прислів'я, що цілком вірно, а вживає прислів'я «Поки трава підросте, шкапа здохнуть зможе», яке є дещо більш застарілим у порівнянні з «Поки сонце зійде...». Мабуть, власне це, як і еквівалентна словесна форма прислів'я, спричинилося до того, що перекладач надав йому перевагу. Крім того, в ньому відчувається деякий натяк, що Гамлет розуміє наміри короля супроти нього.

Аналіз відбору лексичного матеріалу для відтворення образності «Гамлета» в різних українських перекладах протягом більше як століття викликає заперечення проти твердження, що такі українські переклади цієї трагедії, як переклади П. Свого та Ю. Федьковича, цікавлять нас нині «лише як літературний факт»¹¹ або що «на сьогодні все це факти суто бібліографічні»¹². Навіть у першому перекладі П. Свого можна знайти цікаві способи відтворення образів, збереження їх стилістичного забарвлення. Ось як, наприклад, він відтворює поетичний образ ранку в мові Гамлетового друга Горацио:

So have I heard and do in part believe it.
But, look, the morn in russet mantle clad,
Walks o'er the dew of yon high eastern hill (I. 1. 165—167).

Метафора «уже день, в рожевої опоні стряхає росу...» звучить цілком природно і повно відтворює образ оригіналу. Можна заперечити проти перекладу слова *russet*, що походить від старофранцузького *rousset* і означає червоний, навіть коричнево-червоний колір. Подібність звукової оболонки англійського та українського слів захопила не тільки П. Свого, але й сучасного радянського перекладача В. Вера («...ранок в мантиї рожевій»).

Щодо перекладів Ю. Федьковича, то відтворення багатьох образів, зокрема тих, що будуються на використанні прислів'їв та приказок, заслуговує уваги дослідника, навіть якщо письменник і справді перекладав з німецької мови.

Історія перекладу «Гамлета» на Україні відбиває не тільки розвиток практики і теорії перекладу, але і розвиток української літературної мови. Перші переклади цього геніального твору мали засвідчити право на існування української мови, яку або зовсім не визнавали, або вважали тільки «малорусским наречием». Багато більш та менш відомих перекладів шекспірівського «Гамлета» відіграло значну роль у створенні мистецької досконалості українського перекладу, зокрема це стосується відбору лексичних засобів. Особливо виділяється переклад П. Куліша. Навіть там, де опір мовного матеріалу надто сильний і переклад на перший погляд здається віддаленим від оригіналу, глибокий аналіз показує, що часто йдеться про ту «внутрішню точність», про яку говорить О. Кундзіч, «точність мислі з усіма її настроєвими відтінками»¹³.

¹¹ О. Терех. Українська шекспіріана. — «Всесвіт», 1964, № 4, стор. 71.

¹² С. Доценко. Новий український «Гамлет». — «Всесвіт», 1965, № 9, стор. 158.

¹³ О. Кундзіч. Слово і образ. К., «Радянський письменник», 1966, стор. 21.

M. AZHNYUK

CHOICE OF WORD AND PHRASE IN RENDERING THE IMAGERY
OF SHAKESPEARE'S «HAMLET» IN THE UKRAINIAN TRANSLATIONS

Summary

The history of the Ukrainian translations of Shakespeare's «Hamlet» is in fact the long road to its masterly perfection which is inconceivable without the reproduction of the brilliant stylistic versatility of the tragedy. Imagery is one of the most potent forces of the poetic drama, one of its most essential elements, and its reproduction in translation is functionally relevant.

Effective means of selecting the image-bearing equivalents and substitutes were found already by M. Staritsky and P. Kulish, but their translations still failed to reproduce the double meaning of some images, their compound form, their packed character.
